

Medeniyetin Şekillenmesinde İnsan ve Çevre Faktörü

Human and Environmental Factors Shaping of the Civilization

Dr. Hüseyin Emin SERT^a

^aTemel İslam Bilimleri Bölümü,
Tefsir AD,
Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Elazığ

Yazışma Adresi/Correspondence:
Dr. Hüseyin Emin SERT
Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Bölümü,
Tefsir AD, Elazığ,
TÜRKİYE/TURKEY
heminsert@gmail.com

ÖZET Medeniyet, insan eliyle belli bir çevrede oluşur. Şehirli, yetkin bir insana yakışır tutumlar, çok defa beklenen bir değerdir. İnsan bozulduğunda çevre bozulur ve medeniyet yozlaşır. Medenî, yaşanılabilir bir dünya için fertten başlayan, değerler ile beslenen bir gelişim sürecine ihtiyaç vardır.

Anahtar Kelimeler: Medeniyet, insan, çevre, değer

ABSTRACT Civilization, occurs in a particular environment by human being. Befitting a person authorized to urban attitudes, the expected is a value. Environmental degradation and corruption of civilization when people become corrupt. Civil, who started from the experienced members for a world, nourished by the values in the process of development is needed.

Key Words: Civilization, human, environment, value

Journal of Islamic Research 2010;21(2):109-18

Medeniyet, insan hayatının kalitesi, yerleşikliği ve düzeni ile ilgili bir kavramdır. Medeniyetin evreni olan çevre de insan eliyle şekillenir. Kâinattaki her şey insanın emir ve kontrolüne verilmiştir. Tarih boyunca dünya üzerindeki medeniyetler, sürekli bir etkileşim halinde olmuştur. Bu etkileşim, ulaşım, iletişim vasıtaları ve son olarak internet ile akıl almaz bir hıza erişmiştir.

İnsan kâinatın merkezi, etkileyeni ve etkilenenidir. Evrendeki birçok şeyin insanın kullanımına sunulması ve emrine verilmesini ifade eden mu-sahhariyet¹ kavramı iyi irdelenmelidir. Halifelik² rolünü iyi kullanamayan insanın, iç ve dış dünyada bazı problemler yaşaması mukadderdir.

Çağımız açısından medeniyeti irdeleme noktasında, moderniteyi göz önünde bulundurmamak durumundayız. Modernleşme, toplumsal hafızaya ket vurup kitlesel bilinç kaybına yol açarak, kendi meşru sınırlarını oluşturmaktadır. Bu bağlamda düşünce analitiği, sosyal, kültürel, sanatsal disiplin-

¹ Lokman, 31/20; Casiye, 45/13.

² Bakara, 2/30.

lerde, modern unsurlar ağırlık kazanmıştır. Bilhas- sa küreselleşmenin hızlandığı günümüzde birçok kültürel unsurda yerel değerlerden ziyade, Batı kültürünün yansımaları söz konusudur. Fert ve toplum hayatında ortak bir memnuniyetsizlik hali gündemi meşgul etmektedir.

Medeniyetin şekillenmesinde, insan ana un- surlardan biridir. Çevre de medeniyetin mekânı ve evrenidir. İnsanların yaptıkları sebebiyle, çevre dengesi bozulup tabiatta var olan dengenin dışına çıkıldığında, deniz ve karalarda bozulmalar mey- dana gelir. Çevre olumlu bir kavram iken, son za- manlardaki bozulmalar ve çevre felaketleri gibi kullanım sebebiyle zihnimizde olumsuz anlam da- ha güçlü yerleşmiş görünmektedir.

İnsanî ve sosyal değerleri dikkate almayan maddi ve şekilci medeniyet anlayışı, birçok kültür- de bir kırılmayı beraberinde getirmiştir. Öz değer- lerden mahrum kalan insanlık, bunalımlardan muzdariptir. Kitleler yaşamlarının birçok aşama- sında tatminsiz bir ruh haliyle hayatını idame ettir- mektedir.

Bireysel egolardaki aşırı tatminsizlik, sosyal ilişkilerdeki azami pragmatik beklentilerin tebarüz etmesi, iktisadî teşekküllerde maksimum tekelleş- me kültürünün hızla yayılması, sosyo-kültürel, sa- natsal değerlerin üretimin ve tüketiminden sadece nitelikli çoğunluğun istifade eder duruma gelmesi, modern hayatın baskın emareleridir. Bu süreç top- lumun demografik yapısını, sosyal dengeler açısin- dan direkt etkilemekte, medeniyetin insan ve topluma huzur bahşettiği dönemler aranır hale gel- mektedir.

Yaşadığı çevre ile uyum içinde olup, şart ve imkânları iyi değerlendiren insan, kalıcı eserler bı- rakarak medeniyetin faili haline gelir. İnsanın an- cak çalışmasının karşılığını alacağı³ gerçeği bu noktada iyi algılanmalıdır. Her devrin öncelikleri farklı olabilmektedir. Hızlı şehirleşmenin yaşandı- ğı günümüzde, insanî bozulmanın uzantısı olarak olumlu bir anlam ifade eden bazı kavramlarda da yozlaşma olmuştur. Mesela, medeniyet, olumlu bir anlam taşıırken, değerleri dikkate almayan dikte

edici sistemler sebebiyle “tek diş kalmış canavar”⁴ tasvirine de konu olabilmektedir.

MEDENİYET NEDİR?

Şehirlik ve yerleşik hayat tarzı manasında kulla- nılan medeniyet, zamanla bu hayat tarzının ortaya çıkardığı anlayış, düşünce, maddî ve manevî kültü- rü de ifade eder şekilde kullanılmaktadır.⁵ Mede- niyet, belirli bir insan topluluğu veya topluluklarının belirli bir coğrafya üzerinde ve be- lirli bir zaman içinde ortaya koydukları değerler- leri ifade eder. Medeniyet, bütün insanlık tarihi boyunca meydana gelmiş olan maddî, manevî eser- ler ve tasarruflar topluluğundan ibarettir.

Medeniyet, cemiyet hayatının gereğidir. İnsan doğuştan medeniyete yatkındır. Bu manadaki me- deniyet, memleketleri imar ederek insanları sosyal, ekonomik, kültürel ve ahlâkî yönden refah ve hu- zura kavuşturmayı hedefler. Şehirlik ve yerleşim manasında kullanılan medeniyet, toplumların gö- çebelik ve yerleşik aşamasından sonra üçüncü ve son aşamayı oluşturur. Bu merhaleye ulaşmanın tem- el şartı, insanın kemale erdirilmesidir ki, bu da ancak eğitimle mümkündür.

Medeniyet kelimesi, Medine kelimesinden şe- hirleşme ve kültürel gelişmişliği ifade etmek üzere türetilmiştir. Medine'nin İslam ve insanlık tarihin- deki yerini bilmeyenimiz yoktur. İslam devletinin ilk nüveleri Medine'de şekillenmiş, sağlam bir sos- yal yapı oluşturulmuş ve kalıcılıkta da başarılı olunmuştur. Medeniyet kavramı hayatımıza İslam ile birlikte girmiştir.

Medeniyet, son dönemlerde şehirli olmanın ötesinde hayat kalitesini ifade etmektedir. Tatil köyleri veya şehirlerin civarlarındaki yerlere yapı- lan her türlü konfora sahip lüks binalar, bu düşün- ceyi desteklemektedir. Elektriğin köylere kadar ulaşması ve teknolojik aletlerin her yerde kullanıl- ması bu durumu güçlendirmektedir.

Yerleşik hayatın ötesinde medeniyetin; kültü- rel birikim, hayat tarzı ve kurumsal yapı manasını kazanan bir boyutu da vardır. Sözlü olarak nesil-

⁴ Mehmet Akif, Ersoy, İstiklal Marşı.

⁵ Erdoğan Pazarbaşı, **Kur'an ve Medeniyet**, Pınar Yayınları, İstanbul 1996, s.18.

³ Necm, 53/39.

den nesle aktarılan değerlere “gelenek” denilmektedir. Gelenekleri oluşturan en önemli değerler “inanç”lardır. İnanç/inançların dayandığı temellerin birlikte oluşturduğu daha üst ve kapsayıcı kültür topluluğu seviyesine de medeniyet denilmektedir.

Medeniyet seviyesine erişebilmiş kültürlerde gelenekleşmiş örfler, ödev-hak dengesi gözetilerek sıkıca örülmüş, düzenlere dönüştürülmüş, buradan da “hukuk”, dolayısıyla “kanun”lar oluşturulmuştur. Hukukun en temel dayanaklarından biri de “ahlak”tır. Ahlak, yaptırım gücü bulunmayan kaideler ve yaşama tarzını ifade ederken, hukuk ve kanunlar ise müeyyidesi olan kural ve kaideler bütünüdür.⁶ Tam bir medeniyet, kanun ve kuralları netleşmiş bir sisteme atıfta bulunmaktadır.

Medenî olmak, şehirli ve erdemli bir kişiye yakışır davranış kalıpları ile ilgili bir anlam kazanmıştır. Medeniyet, öncelikle yaşam standartlarının yükselmesine hizmet etmelidir. Şehirlilik, modernleşme ve medeniyet, insan ve toplumların ilişkilerini, eşyayla olan münasebetlerinin temelini oluşturan bakış açısı, ahlâk ve zihniyeti ifade eder. Bu çerçevede imar edilen şehirler, ürün ve kurumlar o medeniyetin mahsulleridir.

MEDENİYETİN TARİHİ SÜRECİ

İnsanlık tarihi boyunca yeryüzünde iki çeşit medeniyetten söz etmek mümkündür. Bunlardan biri ilâhî dinlere inanan cemiyetlerin ortaya koyduğu medeniyetler, diğeri de inançsız insan topluluklarının medeniyetleridir. Günümüzde meşhur olarak bilinen eski Hint, Asur, Mısır, Yunan ve Roma medeniyetleri putperest toplumların dünyevi hayat anlayışlarının bir görünüşüdür.

Makinenin icadından evvel insanlık tarihinde sahne almış “klasik medeniyetler”in ortak özellikleri vardır. Bunlar:

- 1- Üretimin kaynağı olan tarım için gerekli olan verimli bir toprak,
- 2- Tarım ürünlerini ve toprağı sulamak için bir nehir ve su kaynağı,

3- Üretilen ürünün satılması ya da değiş tokuşu için gerekli bir Pazar,

4- Farklı kültürlerin bir merkez kültür etrafında karışması, kaynaşması için bir çevre ve coğrafya olarak sıralanabilir.

Medeniyetlerin ortaya çıkması ve gelişmesi; coğrafi çevre şartları, toplumda bir yaratıcı grubun var olması, çevre ve insan arasında devamlı bir meydan okuma (challenge) halinin mevcut bulunmasıyla da ilgilidir.⁷

Türk medeniyet tarihi incelendiğinde, Türkler Asya’dan Anadolu’ya göç ettikleri görülür. Bu göç aynı zamanda kültürel bir göçtür. Anadolu’da köhnemiş bir uygarlık vardı. Ama Türkler Anadolu’ya taze bir öz suyu gibi aktılar ve medeniyet yerşerdi. Diğer yandan Uygurlar, Türk devletleri arasında düzenli yerleşik hayata geçen ilk oluşumdur. Bu bize, şimdiki manası ile “uygar” kelimesinin “kent-şehir” dolayısıyla “medeniyet” kavramıyla sıkı sıkıya bağlı olduğu hususunu düşündürmektedir.

Her hareket, beraberinde bereket getirir. Farklı çevre, yeni açılımlara vesile olabilir. Peygamberimiz (s.a.v.), Mekke’den Medine’ye hicret etmeseydi, İslam uygarlığının kuruluşu daha zor veya geç olabilirdi. Çünkü Mekke, yaklaşım tarzı ve çevre olarak Medine gibi açılım ve gelişime hazır değildi. Değil medeni manada gelişim göstermek, kendi kabilelerinden Âlemlere rahmet olarak gönderilen bir Peygambere ev sahipliği yapmaktan bile mahrumdular.

Medeniyet ile kültürün en önemli unsuru din ve inançların yakın ilişkisi söz konusudur. Bu durum medeniyetlerin dinden etkilendiği tezinin ileri sürülmesine sebep olmuştur ki, bu dikkate alınması gereken bir tezdır. Hatta bu noktada, İslam medeniyeti, Hıristiyan medeniyeti gibi isimlendirmelere rastlamak mümkündür.

Her medeniyetin kendisine mahsus temel inançları, varsayımları ile nazariyeleri vardır. Demek ki biz de, öncelikle geçmişte var olmuş medeniyet çerçevemizin, iddiamızın içeriğini ortaya

⁶ Teoman Durallı, **Çağdaş Küresel Medeniyet**, Dergâh Yay., 2006, s. 29-33.

⁷ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yay., İstanbul 1984, s. 23-25.

koymamız gerekiyor. Ondan hareketle, onun kullanılabilir unsurlarından yararlanarak, içerisinde bulunduğumuz maddî ve fikrî şartları da nazarı itibara alarak ancak yeni bir medeniyet tasarısını ortaya koyabiliriz. Bu da ancak tarihi bilmekle, tarihin inşa edicisi baş aktörü olan insanı tanımakla mümkündür.

Batı medeniyetinin manevî ve teknolojik alanlara kayması, toplumda insanın tek yönlü olarak gelişmesine imkân hazırlamıştır. Manevî ve ruhî yönün eksikliğinin, kişileri mutsuzluğa götüreceği kestirilememiştir. Şimdilerde teknolojik kültürün monotonluğu, davranışlarımızın tekdüzeliğine, hoşlanma, eğitim ve kitle iletişim ilgilerinin yeknesaklığına doğru gitmektedir. Ancak Batı medeniyeti, sanayi devrimi sonrası yaşanan çevre felaketleri ve aşırı çıkarıcılıkla buhranlı bir devreye girmiş gibi görünmektedir.

İnsanı motive eden en önemli unsurlardan biri dindir. Hayatı yönlendirip, gelişim ve medeniyeti şekillendirirken dini değerlerden yararlanmak insanların işlerini kolaylaştırıcaktır. Buna bağlı olarak dinî kaynakların medeniyet ve çevre hakkında söylediklerini ortaya koymak, insanımızın bu hususlarda daha duyarlı davranmasına yardımcı olacaktır.

Medeniyet tasnifleri içinde her bakımdan mükemmelliğe erişmiş, yüksek ve bütün olgunlukları içinde bulunduran kusursuz olması düşünülen İslâm medeniyetidir. İslâm medeniyeti; İslâmiyet'in vazettiği iman, itikat, amel ve ahlâk esasları, cemiyet hayatını idare prensipleri ve dünya nimetlerinden insanın yaratılış maksadına uygun olarak faydalanmayı gerektirir. Kemale ermiş bir din olan İslam,⁸ bütün dünyaya hitabeden her türlü görüş, düşünce ve fikirlerin doğru ve iyi taraflarını varlığında bulunduran ve zamanı (çağları) peşinde sürükleyen, insanlık tarihi boyunca yaşamış en ileri ve parlak bir medeniyettir. Bunu iyi anlamak için İslamiyet'i doğru bilgilerle iyi öğrenmek, tanımak ve temsil etmek şarttır. Bu noktada Müslümanlar, medeniyet açısından dünya tarihine ciddi kaktıklarda bulunmuşlardır.

⁸ Maide, 5/3.

İSLAM MEDENİYETİ VE ÇEVRE

İslam medeniyeti, bütün varlıklara ve çevreye saygı duymayı, onların hayat hakkına saygı duymayı öğretmektedir. Kur'an-ı Kerim Allah'ın yeryüzünü imar görevini insana yüklediğini beyan eder. Bir ayette: "Sizi yeryüzünde yaratıp, orayı imar etmenizi dileyen Allah'tır"⁹ buyrulmaktadır. Ayette geçen "isti'mar" kelimesini müfessirler iki şekilde yorumlamıştır. Bunlardan birincisi, "Allah sizi, yeryüzünü imar ediciler yaptı",¹⁰ ikincisi de, "Allah yeryüzünü sizin imar etmenizi istedi"¹¹ şeklindedir. Birinci tefsir şekli tekvînî emri; yani Allah'ın insanı dünyayı imar edecek şekilde yarattığını ifade ederken, ikincisi teklîfî emri; yani Allah'ın insandan dünyayı imar ederek bayındır hale getirmesini istediğini beyan eder.

Bazı âlimler, yukarıda zikredilen ayete dayanarak, meskenlerin yapılması, su kanallarının açılması, ağaçlandırma çalışmaları gibi imar işlerinin topluma farz olduğunu söylemişlerdir.¹² İnsan tabii veya dini bir görev olarak elbette ki yeryüzünü imar edecektir. Ama bunu, tabiatı tahrip etmeden yapmalıdır. İslam ahlakı bunu gerektirir. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in akarsu dahi olsa abdest alırken israf edilmemesi gerektiğine dair uyarıları¹³ Müslümanlarda çevre şuuru oluşturmada önemli bir temel olmalıdır.

Kur'an-ı Kerim yeryüzü ve gökyüzündeki canlı cansız bütün varlıkların, belli bir ölçü ve dengeye göre yaratıldığından beyan ederken,¹⁴ insanın tabiatından faydalanma esnasında bu ölçü ve dengeyi bozmaması gerektiğine de dikkat çekmektedir.¹⁵ Ölçülü ve dengeli biçimde, insan tabiatında olanı kullanılacak, ondan faydalanacak ve hayatı için gerekli olan şeyleri çevresinden temin edecektir. Hz. Peygamber (s.a.v.) de çevre ve medeniyet konusunda Müslümanlara bizzat örnek olmuştur. Medine'de imar faaliyetlerine katılarak, yaşadığı şehrin mürüm hale gelmesi için bizzat çalışmıştır. Ayrıca

⁹ Hud 11/61.

¹⁰ İbn Kesir, **Tefsiru Kur'an'il-Azim**, Beyrut 1969, C.2, s. 450.

¹¹ İbn'l-Cevzi, **Zadı'l-Mesir**, Beyrut 1984, C.4, s. 133.

¹² Ebu Hayyan, **el-Bahru'l-Muhit**, Beyrut 1992, C.6, s. 175.

¹³ İbn Mace, **Sünen**, İkame, 193.

¹⁴ Hicr 15/16-20; Kamer 54/49.

¹⁵ Rahman 55/7-12.

Mekke'ye ilaveten, Medine ve Taif bölgelerini de "harem" alanı ilan ederek, oralarda ağaç kesmeyi ve avlanmayı yasaklamıştır.

Hız. Peygamber (s.a.v.), Zû-Kard gazvesinden dönerken Medine yakınlarındaki Benî Harise otlığı olan Zuraybü't-tavil denilen yerde konakladıklarında onlar burayı, hayvanlarının otlığı, hanımlarının çıktığı yer olarak nitelemişler, Efendimiz (s.a.v.) de "Kim buradan bir ağaç keserse mutlaka onun yerine bir ağaç diksin"¹⁶ buyurmuştur.

Hız. Muhammed (s.a.v.) yaşanan şehrin temiz tutulması yönünde emir ve tavsiyelerde bulunmuş, bitki ve hayvanların korunmasını tavsiye etmiştir. Sözelimi, Hız. Peygamber (s.a.v.), mescidin temizlenip güzel koku ile kokulanmasına,¹⁷ avluların temiz tutulmasına,¹⁸ içme sularının yakın çevresine çöp dökülmemesine¹⁹ dair emir ve tavsiyelerde bulunmuştur.

İNSAN: MEDENİYETİN AKTÖRÜ

Medeniyet ve sosyal hayatın en önemli unsuru insandır. Hayata dönük tüm tehlikeler, en önemli etkisini insan üzerinde göstermektedir. İnsan ise doğuştan, birlikte yaşamaya, düzene ve medeniyete meyillidir. Bu durum "Tabiat-ı beşer hüsn-i intizama maildir" sözü ile dile getirilmektedir.

Kur'ân-ı Kerim; hilafet, emanet ve imaret donanımlarıyla yaratılan ilk insanın aynı zamanda bir Peygamber olduğuna, O'na "eşyanın bütün isimlerini öğreterek"²⁰ kavramsal düşünme melekesinin bahşedildiğine,²¹ isim ve kavramların ifadelendirilmesi anlamına gelen kelam sıfatına dikkat çekmektedir. Allah'ın insana beyanı,²² kalemi kullanarak yazmayı öğrettiğini,²³ ifade eden Kur'ân, ancak bu özelliklere sahip olanların akıl edebileceğini zikretmektedir.²⁴

Bilgi ve tecrübeye dayalı önceki hayat tarzlarının yeni kuşaklara intikali ve benimsetilmesi anlamına gelen terbiye, eğitim-öğretim, hem eşyayı kavramlaştırma sürecinin bir parçası,²⁵ hem de yüzünü imar edebilmenin, bilgi, kültür ve medeniyet üretebilmenin zihinsel ve entelektüel altyapısını oluşturan önemli faktörlerdendir. Bu sebeple bahsedilen özelliklerin tümüne, hatta fazlasına sahip olan ilk insan Hız. Adem, imar/umran ve medeniyetin de miladıdır.

İnsan toplumlarında gerçekleşen bir tek teknolojik gelişme bile büyük sonuçlar meydana getirebilir. Bu bazı durumlarda medeniyetin akışını belirleyecek boyutta olabilir. Barutun bulunuşu, sanayi devrimi ve kitle imha silahları bu durumun örnekleri olarak incelenebilir.

Asıl medeniyet, huzur, mutluluk ve asayiş gerektirir. Asayiş de, manevî ve manevî huzura hizmet eder. İnsanoğlu giderek dünyayı ve tabiatı daha çok kontrol altına almakta, ancak rahatı, refahı ve huzuru sağlama konusunda aynı başarıyı gösterememektedir. Dünyanın içine düştüğü buhranın kaynağında da bu yatmaktadır.

Bütün dünyada inançların giderek unutulmaya yüz tutması sebebiyle, manevî değerlerin zayıflaması, çeşitli buhranlara ve sıkıntılara sebep olmaktadır. Medeniyetlerin güçlenmesi, yaygınlaşması ve topluma huzur bahşetmesi, teknolojiyle inancın bir biriyle çok iyi bir şekilde telif edilmesine bağlıdır.

İnsanlığın huzur ve mutluluğu için maddî sahadaki gelişmeler, yeterli olmadığı gibi sadece manevî sahadaki gelişmeler de kâfi değildir. İnsan madde ve manadan mürekkep olduğu gibi, medeniyet de maddî ve manevî unsurları bünyesinde bulundurmalıdır.

İnsanın hayat çizgisi doğum, büyüme ve ölümden ibarettir. İnsanlığın eseri medeniyetler de doğar, büyür, gelişir ve ölür. Bir medeniyetin ölmesi, yerine bir başkasının geçmesi demektir. Hâkim medeniyetin iktidar ve meşruiyetini kaybetmesi, insan ve toplumun ihtiyaçlarına cevap verememesiyle ilgilidir.

¹⁶ Belazurî, **Fütuhu'l-Buldân**, Beyrut 1987, s.17.

¹⁷ Tirmizi, **Sünen**, Cum'a, 64.

¹⁸ Tirmizi, **Sünen**, Edeb, 41.

¹⁹ Servet Armağan, "**İslam Çevre Hukukunun Genel Esasları**", **İslam ve Çevre**, Gündönümü Yay., İstanbul 1992, s. 250.

²⁰ Bakara, 2/31-32.

²¹ Muhammed Esed, **Kur'ân Mesajı**, C.1, İşaret Yay., İstanbul 1999, s.12.

²² Rahmân, 55/1-4.

²³ 'Alak, 95/1-5.

²⁴ Ankebût, 29/43.

²⁵ Yılmaz Özakpınar, **Kültür ve Medeniyet Anlayışları ve Bir Medeniyet Teorisi**, Ötüken Yay., İstanbul 1997, s. 23-24.

Medeniyet, insan ve çevre çok kompleks bir yapı oluşturmaktadır. Bilindiği üzere kâinattaki varlıklar birbiriyle bağlantılı, hiyerarşik bir düzen meydana getirmektedir. En küçük ve en az karmaşık birimler, kendilerinden daha büyük ve kompleks üst sistemlerle etkileşim halindedirler. Her düzeydeki birim kendi içinde dinamik bir bütündür ama üstündeki veya altındaki birimlerle bağlantısı olmaksızın da varlığı düşünülemez.²⁶

İnsan da tabii varlığı itibarıyla bu sistemin bir parçasıdır, ancak psikolojik varlığı ve kurduğu sosyal oluşumlarla, diğer varlıklardan farklı bir yapıya ve şuur düzeyine erişir. Tabii ilişkisinin ötesinde diğer varlıklarla bilinçli bir ilişkiye de girer.²⁷ İnsan yaşadığı çevreyi huzur ve mutluluk değerine uygun şekilde düzenlemelidir.

ÇEVRE VE İNSAN: MEDENİYETİN EVRENİ

Medeniyetin evreni olan çevre, büyük ölçüde insanın emrinde ve kontrolindedir. İnsanın ruhî ve ahlâkî bozulması, çevre problemlerinin artışı önemli bir sebeptir. İnsanoğlunun dünyayı kirletmesi ve dengeyi bozmasını, tabii sistem düzeltmemektedir. Mutlaka bozulmaları telafi edecek sistemleri devreye koymak gerekmektedir.

Sözgelimi çevre olayları arasında yer alan hava kirliliği, göç, şehirleşme, ısınmada kullanılan yakıt kalitesi, çöp arıtma ve ayrıştırma gibi sosyal faktörler dikkate alınmaksızın açıklanamaz. Çünkü asıl kirliliğe yol açan, teknolojik veya ekonomik felsefenin yanlış uygulandığıdır. Veya nüfus yoğunluğu ve hareketleridir.

Bunların her birinin arkasında insanın iradesi ve kararı bulunmaktadır. Ve tabii ki, bu irade ve kararlara etki eden düşünce ve niyetlerdir. Çünkü irade ve karar, objektif hususlardır. Dolayısıyla bu faktörlere etki eden birtakım ‘temel değerler’in varlığı dikkate alınmalıdır. Aksi halde, olayların ilk sebeplerine inmemiş ve açıklamaları tatmin edici seviyede yapmamış oluruz. Maalesef kâinattaki tabii dengenin bozulmasında en etkin unsur, insan

olmuştur. İnsanın çeşitli ekonomik ve teknik çabaları sonucunda, çevrede bir takım olumsuzluklar baş göstermiştir. Hava kirliliği sorunu, havanın kirletilmesiyle ortaya çıktığına göre, esas kaynak ve sebep kirleticilerdir.²⁸

Mümkün olduğu kadar az değiştirilmiş bir çevreyi meydana getirmek için ihtiyatlı bir çaba sarf edersek, insan tabiatının zenginliğini kullanabiliriz.²⁹ Tabiatı bozmayan planlamalar sağlıklı yaşam için daha elverişlidir. Yeşil alanların, ruh ve halk sağlığı üzerinde çok olumlu etkileri vardır. Sözgelimi, evleri ve grup evlerini caddelerden ayıran yeşil alanların, cadde gürültüsünü kesici, gürültüyü söndürücü etkisinden istifade edilebilir.³⁰ Hz. Peygamber (s.a.v.) gölgesinde yolcuların, hayvanların gölgelendiği çöl bitkisi sidr ağacını kesmeyi yasaklamış ve konuya verdiği ehemmiyeti göstermek için bu tür faydalı ağaçları kesene beddua etmiş, lanetlemiştir.³¹

İçinde yaşadığımız dünya ve bu dünyayı teşkil eden hava, toprak, su ve bitkiler dediğimiz çevre; insanların bilgisi ve çabası dışında meydana gelmiştir. Fakat bu “bakir çevre” insan eliyle gelişeceği gibi, insan eliyle de çorak hale gelebilir. Üstelik insan, karşı karşıya kaldığı bu çevreye ilaveler yapmakta ve en önemlisi onu kendi kanunları içerisinde sürdürme imkânına sahip tek varlık olmaktadır.

Çevre problemi veya yeryüzünde mevcut tabii dengenin bozulması, biyolojik, tıbbî, ekonomik ve teknik etkiler yanında sosyal problemlere de sebep olmuştur. Çünkü sosyal hayatın en önemli unsuru insandır. Hayata dönük tüm tehlikeler, en önemli etkisini insan üzerinde göstermektedir. Sosyal çevre, fizikî çevre ile iç içedir.

Bazı kesimlerce birçok ekonomik, teknik veya politik konu, insan faktörünün bu olaylardaki rolü görmezlikten gelinerek açıklanmaya çalışılmaktadır. Çevre konusunda asıl söylenmesi gere-

²⁶ Musa Tosun, “Psikolojik Açıdan Çevre ve İnsan”, *İnsan ve Çevre*, s. 56-57.
²⁷ Muhsin Toprak, *İslam’ın Çevre Bilincine Katkısı*, *Yeni Ümit Dergisi*, Sayı 69; http://www.yeniunit.com.tr/konular.php?TAB=YZ&sayi_id=69&konu_id=394&yumit=bolum2, 11 Mart 2009.

²⁸ Sami Şener, “Sosyal Değerler ve Çevre”, İ.T.Ü. İşletme Fakültesi, http://www.sosyalsiyaset.com/documents/sosyal_degerler_cevre.htm, 8 Mart 2009.

²⁹ Ralph Linton, *The Study of Man*, New York 1936, p. 230.

³⁰ Fehmi Yavuz, *Çevre Sorunları*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yay., Ankara 1975, s. 134.

³¹ Ebu Davud, *Sünen*, Edeb, 159.

ken şey, insanın ruhî ve ahlâkî değişiminin, çevrenin almış olduğu yeni biçimde önemli rolleri olduğudur.

Yeryüzünde ve çevrede tabii bir dengenin varlığı, insanoğlunun uzun zamandan beri farkına vardığı gerçeklerden biridir. Bu ve benzeri olaylar göstermektedir ki, çevremizde cereyan eden olayların hiçbiri tesadüfi değil, aksine son derece hassas bir düzen ve plan içerisinde sürüp gitmektedir.

Doğa, bilim dilinde tabiat, dini literatürde “sünnetullah” denilen belirli bir kanunla idare edilmektedir. Bütün canlı varlıklar kendi bölgelerine girmedikçe, diğer canlılara dolaysız bir etki yapmayacak, ancak dolaylı etkisi her zaman ve her şartta olabilecek şekilde yaratılmışlardır. Mesela bitkilerle beslenen hayvanların bitkilerin bazılarını yedikleri, bazılarının da semtine dahi uğramadıkları dikkati çekmektedir.³² Evrende belli bir düzen Rab-bi'l-Âlemin tarafından kontrol altındadır.

Çevre ile ilişkilerde dikkat etmemiz gereken çok önemli bir husus, ekolojik denge denilen tabiatın düzenine (ekosistem) zarar vermemektir. Ne yazık ki insanoğlu çoğu zaman icraatlarında, doğal çevreye onulmaz zararlar vermekte, akıl almaz tahribatlar yapmaktadır. Çevreye zarar vermekle insanoğlu, aslında bindiği dalı kesmektedir.

Doğanın sorumsuzca tahrip edilmesi, çevrenin umursamaz bir tavırla kirletilmesi, tabiattaki sınırlı şeylerin hor kullanılması, mirasyedi tutuma benzemektedir. Kendi kazanmadığını çarçur eden mirasyedi nasıl ki, bir süre sonra eli boş ve perişan bir durumda kalırsa, çevreyi düşüncesizce tahrip edip kirletenler de kendi yaptıklarının cezası olarak yaşanmaz bir dünyanın içinde kendilerini bulacaklardır.

Kur'an-ı Kerim, insanlara isabet eden bir kısım musibetlerin kendi yaptıklarının bir sonucu,³³ olduğunu ve biraz daha net bir ayet ile “İnsanların kendi elleriyle yapıp ettiklerinin bir sonucu olarak, yeryüzünde bozulma başladı. Belki dönerler diye

Allah, onlara yaptıklarının bazı kötü sonuçlarını tattıracaktır”³⁴ ayetiyle yaptıklarının bir cezası olduğunu vurgulamaktadır.

Hava ve suların kirliliği, dünyanın yeşilsiz bırakılarak çölleştirilmesi, ozon tabakasının incelmeye tehlikesiyle karşı karşıya kalması bunlardan bazılarıdır. Bu sonuçlar, insanlar için bir sürpriz değil, kendi yaptıklarının doğal bir sonucudur.

Yüce Allah'ın koyduğu kurallar ve belirlediği değerler evrensel, birer doğa yasasıdır. Dünya, Allah'ın imtihan alanı olarak yarattığı ve nice muhteşem sanatlarını sergilediği bir alandır. Yeryüzünün emrine verildiği insan da, Allah'ın halifesi olduğu cihetle, helâl nimetlerden istifade edecek, dünyayı imar ederek gelişme ve kalkınma gösterecektir.

Dinimiz, yapılacak işlerin en güzel şekil ve mahiyette, benimsenerek yapılmasını, Müslümanın daima güzel yapma eylemi içinde bulunmasını prensipleştirmekle, kalkınmanın, ilerlemenin, medeniyet kurmanın ve neticede çok boyutlu kurtulmanın yolunu göstermiştir.

Bir toplum, ahlâkî idrak gücünü yitirirse, bozulma ve çöküş süreçleri kaçınılmaz olur. Bu yüzden Kur'ân, bir toplumun ahlâkî çöküntüsü ile zenginlik ve iktidarının da gideceği uyarısında bulunur. Demek ki toplum, Allah'ın bildirdiği doğruluk ve değer ölçülerine uyduğu sürece refah ve mutluluk içinde olabilir. Buradan çıkan sonuç şudur: Bir toplum ekonomik eşitsizlik, sömürü, zayıf ve güçsüz kesimlerin sosyal ve siyasal baskı altında tutulması gibi helak sebeplerinden mutlaka uzak durmalıdır. “Allah, bir topluma bahsettiği nimeti ve esenliği, o toplum kendi gidişatını değiştirmedikçe asla değiştirmez.”³⁵

İnsanın yeryüzündeki görevi, iyilik yapmak, kötülükleri önlemek ve bozuklukları düzeltmektir. Bu durum kalkınma noktasında da geçerlidir. İnsanın üzerine düşen görevleri gereği gibi yapmasıyla sağlıklı bir sosyal yapı oluşur. Aslında bütün sosyal yapının dayandığı iki temel vardır. Bunlardan ilki ferdi bilinç, ikincisi de toplumsal davranış iradesidir. Eğer bu iki temel güçlü olur birbirlerini desteklerlerse, sosyal yapı sağlıklı biçimde işlemeye

³² Erol Önder, “Çevre Korumanın Metodolojisi”, *Çevre Koruma Dergisi*, Sayı. 12, Temmuz 1982, s. 31.

³³ Şuarâ, 42/30.

³⁴ Rum 30/41.

³⁵ Ra'd, 13/11.

devam eder. Ama ikisi arasındaki bağ kopar denge bozulursa, sonuç trajik olur.

Bizler kurulu bir dünyaya doğmakta, fakat sosyal hayatın ürettiği bir bilinçle doğal çevremizle ilişki içine girmektediriz. Çocukluktan itibaren gerek ailemiz ve gerekse yakın sosyal çevremizden aldığımız düşünce ve davranış tarzıyla tabii çevremize yaklaşıyoruz. Dolayısıyla sosyal çevremizin görmediği veya görmezden geldiği pek çok şeyi biz de görmeyiz. Çevremizde farkına varmamız ve korumamız gereken birçok şey olmasına karşın, çoğunlukla bunların farkında bile olmayız. Çünkü bunları ya biz kurmamışızdır, ya da her gün göre göre alışkanlık kazanmışızdır. Her an teneffüs ettiğimiz havanın, ışık ve ısısına muhtaç olduğumuz güneşin, havamıza oksijen üreten ve bize psikolojik bir haz veren yeşilin, içimizi açan berrak mavi gökyüzünün, zümrüt yeşili rengiyle insanları kendine çeken denizin varlığını ancak bunlar olmadığı zaman, ya da kullanılamaz hale geldiğinde fark ederiz. Fark ederiz de insan için ne büyük bir değer olduklarını o zaman anlarız.

Kâinata tabii düzen, Yüce Allah tarafından yaratılmış ve bize bahşedilmiştir.³⁶ Bu, Allah'ın insana verdiği değer bariz bir göstergesidir. Kur'an-ı Kerim yeryüzü ve gökyüzündeki canlı cansız bütün varlıkların belli bir ölçü ve dengeye göre yaratıldığını beyan ederken,³⁷ insanın tabiatı faydalanma esnasında bu ölçü ve dengeyi bozması gerektiğine de dikkat çekmektedir.³⁸ Ölçülü ve dengeli biçimde tabiatla ilişki içine girmek, insan türünün mümkün olan en uzun süre tabiatı faydalanması sonucunu doğuracaktır.

Başlangıcından itibaren kıyamete kadar insanlık tabiatı olanı kullanacak, ondan faydalanacak ve hayatı için gerekli olan şeyleri elbette ondan çıkaracaktır. Ancak tabiatındaki maddelerden bir kısmı hemen kullanıma uygun olup, pek çok madde ise ham halde bulunur. Ham halde bulunanlar üretim mekanizmalarından geçirilerek kullanıma uygun duruma getirilir. Bu yüzden insan, ihtiyacı olan pek çok şeyi üretmek zorundadır. Ama üret-

me, aynı zamanda tabiatı olanı tüketmek demektir. Bu yüzden tüketirken olduğu kadar üretirken de dikkatli olmak gerekmektedir.

Kalkınma ve huzura giden yolda toplumların zaman zaman bunalım ve krizlerle karşılaşmaları, genelde idarî ve ahlâkî acziyetten kaynaklanır. Zira bu alanlardaki zafiyet, toplumda denge ve düzenin bozulmasına, lükse ve israfa dalınmasına, her çeşit haksızlık ve yoksullukların elden ele dolaşan para gibi yaygınlık kazanmasına, suçluların cezalandırılacakları yerde ödüllendirilmelerine zemin hazırlamış olabilir. Bu olumsuzluklar, ancak ahlâkî bilinç ve adaletli bir yönetimle önenebilir.

Toplumların, var olabilmesi için düzen; düzenin olabilmesi için de kurallar gereklidir. Töreler ve kurallar, ferdin davranışının her boyutunu denetler ve onun ikinci kişiliği durumuna gelir. Birey, onları bozarsa; tedirgin olur ve suçlanır. Bu duygu, insanı hayvandan ayıran en önemli özelliktir. Dolayısıyla, töre ve kurallar olmadan medeniyet de söz konusu olamaz. Toplum normları, yeni yetişenlerin davranışlarını yönlendirdiği gibi, büyüklerin davranışlarını da kontrol eder. Sağlıklı bir kültür ve medeniyet, insanların birbirlerine değer verdikleri ve saygı duydukları çevrelerde gelişir.

ŞEHİRLEŞME VE ÇEVRE

Şehirleşme ve çevre arasında yakın bir ilgi vardır. Bu durum medeniyetin oluşumunu da yakından etkiler. Şehir hayatı, gündelik çözümler yerine muhtemel problemleri de kestirerek hazırlıklı bir yapıda oluşturmayı gerektirir. Şehirlerin güzelliği ve kimliği, insanına ve yaşama biçimine en uygun gelişimi yapmasıyla belirir. Bazı şehirler gelişimlerinde bu hassasiyete dikkat ederek bir canlı gibi hayat ve hareket kazanır. Her şehrin bir yaşam tarzı ve kültürü olur. Bu durum o şehirde yaşayanların gündelik yaşamından ayrı düşünülmez. Şehirli hayat tarzını bazen farkında bile olmaksızın çevreden öğrenir. Bu yaşamın hazına varma bilincini geliştirir. Şehirli ve medenî olmak aslında kültürel zenginliği de ifade eder.

Toprağımızı çoraklaştıran, nehirlerimizi, göllerimizi kurutan, denizlerimizi balıkların bile yaşayamayacağı bir kirliliğe büründüren sanayi

³⁶ Bkz. Kur'an; İbrahim, 14/32; Nahl, 16/12, 14; Hacc, 22/65; Ankebut, 29/61; Lokman, 31/20; Fatır, 35/13; 39/5; Casiye, 45/13.

³⁷ Hicr 15/16-20; Kamer 54/49.

³⁸ Rahman 55/7-12.

atıklarının, şehirler kurma adına ormanları talan etmenin, medeniyet adına üretilen fakat havaya zarar veren unsurların tedbiri alınmadığı takdirde, karşımıza çıkacak olan manzara şehirleşme ile karşımıza çıkan problemlerdendir. Bir Kızılderili kabile reisinin söylediği gibi “Biz bu dünyayı atalarımızdan bir miras değil, çocuklarımızdan ödünç aldık.” Bizler bu sorumsuz tavırlarımızla, dünyamızı kendi adımıza zararlı hale getirdiğimiz gibi çocuklarımız için de yaşanmaz bir dünya bırakmak üzereyiz.

İyi değerlendirilemeyecek olursa yerleşik dünyanın de olumsuz yanları vardır. Bu konuda saplantılara dönüşen indirgemeci yaklaşımlar gerçekçi çözümler yapmamızı zorlaştırır. Kent insanı, mekândan yana rahat, emniyette olduğu için kalıcı eserler ve kalıcı kurumlar oluşturmaya yönelir. Tüm toplumsal yapı ve elemanlarda bu kalıcılık kaygısı Devlet, hukuk, sanat gibi sahalarda olabildiğince kalıcı ve uzun ömürlü olmaya çalışır. Bu da medeniyetin gelişimine olumlu katkı yapar.

Şehre sahip çıkmak, oradaki kültüre, yaşama, insana sahip çıkmak anlamına gelir. Bir yandan şehri insanlar biçimlendirirken bir yandan da şehir, orada yaşayanları biçimlendirir. Bu büyü, kendiliğinden bir etkileşimdir. Şehirli olmak iyi bir çevre ve medeniyet için olumlu bir unsurdur. Ancak bazen şehirler içe kapanır. Orada insanlar da, kültür de, düşünce de içe kapanmıştır. Daha doğrusu insanlar kültürel ve siyasal anlamda gereken açılımları yapamadıklarından kapanık hale gelebilirler. Bazen şehir hayatı tikanır, coşkusu, canlılığı azalır, kendini çeşitlendiremez, körelir. Bu da şehrin ve medeniyetin ihtiyaçlara cevap veremeyip körelmesi anlamına gelebilir.

Çevre çok geniş bir kapsama sahiptir. Aile içinde, anne-baba, komşu ve akrabaların tutumlarından başlayan sosyal ortam söz konusudur. Anne babanın tutumları, sosyal çevrenin ekonomik şartları, gelişim süreci içerisinde yaşanan hastalıklar, bedensel beslenmeden kültürel beslenmeye yaşanan ortam, medya ve teknolojinin sunduğu dünyanın kişiye katkısı, okul, eğitim-öğretim, bütün bunlar son derece önemli çevresel faktörler olarak rol oynamaktadır.

İlim ve kültürün meydana getirdiği teknoloji ve endüstri ürünleri ve atıkları “sun’î çevre”yi oluşturur ve tabii çevre faktörlerini olumsuz yönde etkileyerek onu bozabilir.³⁹ Toplumsal hayata etki eden tabii çevrenin bozulmasıyla, psikolojik ve sosyal problemler de bu dengesizlik içinde şiddetini arttıracaktır. İnsan içindeki fırtınaları dindirip, çevre ile uyumlu bir hayat yaşmalıdır. Bu medeniyetin de olumlu gelişimine katkı yapar.

NETİCE

Medeniyet, insan eliyle kurulur ve şekillenir. Çevresi ve şehri, tertip ve düzenli olan insan huzurlu yaşayabilmenin alt yapısını oluşturmuş demektir. Evrendeki özel konumu gereği, yeryüzünü imar görevi insanoğluna tevdi edilmiş, edinilen kültürel eşyayla olan ilişkinin çerçevesi belirlenmiş ve medeniyetler üretilmiştir. Medeniyetler de kalıcı olabilmek için kendilerine has ürün ve kurumlar tesis etmişlerdir.

Bugün iletişim araçlarının ve güç dengelerinin etkisi ile ön planda olan Batı Medeniyeti ciddi bir bunalım ve arayış içindedir. Buna rağmen aşagılık kompleksi virüsü bulaştırılan kesimlerin kullanılması, kültür istila ve empozisi ile dünyayı kontrol etme gayretini sürdürmektedir. Müslüman, çağın meselelerine, kitap, sünnet ve İslamî değerlerin gösterdiği istikamette çözümler getirmeli, bunu yaparken çağın zorlamaları ile öze zarar vermemelidir.

Evrendeki düzen gereği, medeniyet üretenler etkileyen olurken, tembellik içindekiler etkilenen haline gelebilirler. İki günü dahi bir birine müsavi olanın aldandığını haber veren bir dinin mensupları olarak, acı gerçeklerimiz ile yüzleşerek, daha iyi bir çevre ve medeniyet için çareler üretmek mecburiyetindeyiz. Toplumsal hafızanın medeniyet değerleri ekseninde bir yürüyüşle, modern kültürün harmanında çağın insanı olarak, varlık göstermesi gerekmektedir.

Medeniyet, insan ve çevrenin sağlıklı düzeni için, maddî ve manevî değerler dikkate alınmalıdır. Her anlamda gelişip kalıcı olarak medeniyet

³⁹ Nurten Özer, “Çevre Anlamı ve Yapay Çevre”, *Çevre Koruma Dergisi*, Sayı. 17, Temmuz 1983, s. 27.

kurmak isteyen toplumlar, hayatın gerçekleri ile yüzleşme cesareti göstermelidir.

İnsanın yaşadığı ortam ve çevreyi güzelleştir-
mesi kendi lehinedir. En önemli insanî değer olan
duyguların gelişebilmesi için dış âlemde güzel ob-
jelere ihtiyaç vardır. Etraftaki güzellik veya çirkin-
lik insanı ve duygularını direk etkiler.

İnsanî ve sosyal değerleri ön planda tutan bir
medeniyete ihtiyaç vardır. Bunu sağlayabilmek için
çevreyi, insana ve onun temel değerlerine uygun

yorumlayıp, insanın ve çevrenin varoluş kanunla-
rını iyi okumak gerekmektedir. Kendimizi temel
varlığımız itibariyle tanırsak, çevremizi de tanıya-
bileceğiz. Böylelikle çevremizdeki, bitki, hayvan ve
insanların da bir can taşıdığını bilerek, onların da
içinde bulunduğu tabii çevrenin düzenine müda-
hale etmeyiz. Aksi halde bindiğimiz dalı keserek,
fizikî ve sosyal dünyamızı yaşanmaz hale getirebi-
liriz. Fertten başlayacak bir düzelme; hem insanı,
hem de çevreyi kurtarabilecektir.